

ПОЛОВЕЦЬКА СТАТУЯ З БУГАЇВКИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Публікується кам'яна половецька антропоморфна скульптура, дані про яку були віднайдені у звіті за результатами розвідок В. А. Грінченка Полтавською округою у 1925 році. Вдалося точно, до конкретного насипу кургану, локалізувати первинне місце знаходження цієї статуї, що наразі прикрашає скансен Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: кам'яна половецька стела, Полтавщина, Грінченко В. А., Бугаївка, курган, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

У минулорічному випуску збірника «Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2020» був опублікований звіт Володимира Автономовича Грінченка за результатами розвідок Полтавською округою в 1925 році [3]. За результатами додаткових історіографічних досліджень, з використанням даних віртуальних археологічних розвідок [14, с. 148–154], вдалося локалізувати більшість з описаних дослідником курганних могильників, майданів, подекуди й поселенських об'єктів [15, с. 99–118].

Окрему увагу варто звернути на те, що в процесі обробки та аналізу цього звіту вдалося віднайти інформацію про Бугаївську «кам'яну бабу», до вивчення якої вже свого часу неодноразово зверталися дослідники [2, с. 109; 9, с. 86–87], але без можливості точної прив'язки її знахідки до конкретного кургану. Висловлено припущення, що нею може виявитися одна з депаспортизованих кам'яних половецьких стел на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Завдяки подальшим розвідкам вдалося точно локалізувати курганний могильник, як давнє місце розміщення половецької стели, та, власне, й місцезнаходження самої «кам'яної баби».

Наводимо уривок звіту, що стосується досліджуваної авторами кам'яної стели: «Не доходя х.х. Бугаївка [сучасне с. Бугаївка Полтавського району] та Чернешівка (обидва ці х.х. прилягають один до одного) приблизно з ½ версти я [В. Грінченко] знайшов і ту могилу та кам'яну бабу, про яку вже говорилося раніше. Могила



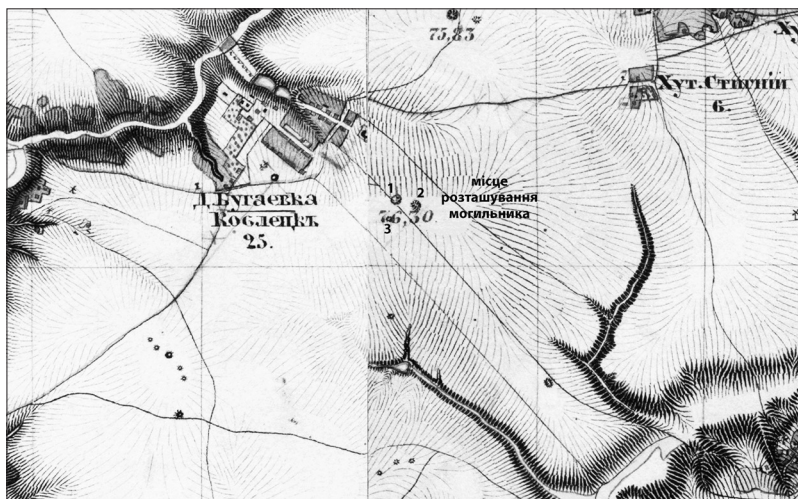


Рис. 1. Бугаївка, с. Курганний могильник, з якого походить «половецька баба». Основа — карта масштабу 1 саж. в дюймі, 1857 р.

ця лежить на Південно-Схід від Бугаївки і через середину її проходить дорога на ці х.х. Раніше ніби вона була висока і тому дорога йшла навколо її зі сторони Південно-Сходу, а потім, коли селяни розкопали і землю брали, то для потреб будівлі громадського сарая, то для своїх — тоді й дорога пішла по прямій лінії через середину. Баба сама стояла, як кажуть місцеві старі селяни, на середині, де тепер дорога: років же приблизно 15–18 скотарі почали її оббивати, підкопувати, і невідомо хто її відкотив уже праворуч дороги, приблизно сажнів у 1–1½ від свого місця. Коли я наспів, то цю кам'яну бабу застав у такому, стані: вона лежала праворуч шляху в напівзруйнованому вигляді, голови не було, ніг теж, а лише малі натяки, що колись у неї були й ноги, з часом певне відбиті. Лежала вона частиною, що була голова — на південно-схід; де були ноги — на північно-захід» [3, арк. 4–4 зв.; 15, с. 107–109].

Описаний курганний комплекс могильника досить добре локалізується за 0,36 км на південний-схід від с. Бугаївка, понад дорогою. За даними картографічних матеріалів на сер. XIX ст. тут налічувалося щонайменше три насипи, два з яких на той час ще мали досить великі розміри. По одному з великих курганів пролягала ґрунтова дорога [9], саме так, як описував В. А. Грінченко у 1920-ті рр. (рис. 1).



У подальшому південний курган цієї групи був ще більше розораний, а насип, на якому первісно знаходилася «баба», певно, потрапив під полотно автодороги (рис. 1: 1; рис. 2: 1). Більш-менш неушкодженим лишився лише північний насип (рис. 1: 2; рис. 2: 2), який і нині залишається задернований.

Сам курган, де стояв половецький монумент, був найбільший у комплексі, на ньому в сер. ХІХ ст. встановили реперну позначку з абсолютною висотою 76,30 сажнів [9; 10]. Можливо, саме цей кам'яний стовпчик, характерний для влаштування таких позначок, і викопали місцеві, коли шукали скарби на місці розміщення стели [3, арк. 4–4 зв.].

Примітно, що на вище зазначених мапах курган 2 мав менші розміри. А, зважаючи на те, що він і нині досить немалий, а на картах ХХ ст. мав відносну висоту 2 м [12], — певно й курган із «бабою» був не меншої висоти.

Ще в сер. ХХ ст. курган 1 мав відносну висоту 1,1 м і був вказаний на картах [12]. Таким чином, можна констатувати, що предмет охорони цього об'єкта ще не втрачений повністю, і сподіватися на можливість дослідження решток цього насипу у майбутньому.

Місце розміщення вказаного могильника у 1991 р. було оглянуте О. М. Ткаченком. Ним була описана група у складі двох курганів висотою 1,8 і 0,4 м при діаметрах 25 та 26 м відповідно, більший із яких носив назву «Кам'яна баба». За розповідями місцевих жителів на кургані свого часу саме й стояла кам'яна стела [11, с. 86–87].

Таким чином, можемо стверджувати, що курган, на якому стояла та біля якого була знайдена «баба», це не той насип, що нині зберігся — задернований і знаходиться обабіч сучасної асфальтованої дороги. Означений насип постраждав унаслідок укріття ґрунтового шляху твердим дорожнім покриттям і супровідних земляних робіт. А перекази, можливо, «перемістили» назву «Кам'яна баба» на інший курган, котрий розміщувався поруч і краще зберігся.

Насип, який наразі краще зберігся, описаний і В. А. Грінченком за «30–35 сажнів на схід досить висока могила». Місцеві старожили повідомляли його, що тут стояв «кам'яний дід», але його взято кудись за Ворсклу» [3, арк. 4]. Можливо, маємо справу із фактом розташування на курганному могильнику відразу двох культових монументів доби розвинутого середньовіччя.



Мандрівник Г. де Рубрук у XIII ст. так описував поховальний обряд куманів-половців: «Комани насипають великий пагорб над померлим та споруджують йому статую, повернуту обличчям на схід, яка тримає у себе в руці перед пупком чашу...» [7, с. 102].

Хоча завдяки археологічним дослідженням встановлено, що статуї надгробними пам'ятниками не були. Невідомо жодного кургану із половецьким святилищем на вершині, в якому було б виявлене поховання, що достовірно датується половецьким часом. Не викликає сумнівів, що для здійснення поминальних дій споруджували окреме святилище, в якому і встановлювали такі кам'яні статуї.

На думку М. Л. Швецова, половецькі святилища часто мали груповий характер, тобто на одному курганному могильнику розташовувалося кілька святилищ [13, с. 199]. Це прослідковано, наприклад, на святилищі поблизу с. Астахове Довжанського району на Луганщині. Курганна група 1 була розташована на високій ділянці плато. Висота п'яти курганів групи коливалася від 0,6 до 4 м. Курган № 4 заввишки 0,8 м і діаметром 17 м насипано над похованням хозарського часу. На кургані простежено кільцеву огорожу з каменю (крепіду) та кам'яну викладку (панцир). У центрі *in situ* знаходилися основи від двох половецьких статуй, уламки яких лежали навколо. Поряд із ними виявлено верхню частину третьої статуї дуже погані збереженості. Усього на кургані простежено 4 ями від статуй [4, арк. 11; 13, с. 206–207]. На кургані № 10 заввишки 1,5 м і діаметром 25 м цієї ж групи в центрі насипу, вкритого кам'яними плитами, виявлено основу від ще однієї половецької статуї. Поховань у кургані не виявлено [4, арк. 21, табл. XXXII, рис. 3]. М. Л. Швецов також припускав, що аналогічне святилище знаходилося й на кургані № 8 цього могильника, але споруди потім були дуже розбиті і використані для перекриття могильної ями впускного поховання золотоординського часу [13, с. 206–207].

Такий же груповий характер мали половецькі святилища, досліджені на курганному могильнику у південно-західній частині м. Донецька (мікрорайон «Текстильник»). Могильник належав до епохи бронзи, і лише в одному із шести насипів виявлено кочівницьке поховання X–XI ст. У насипу цього ж кургану (курган № 4), а також кургану № 2 знайдено основу і голову від двох різних половецьких статуй [13, с. 201]. У кургані № 5, пошкоджені лісосмугою та двома протипожежними рівчачками, на насипу знаходився майданчик. На ньому із сірого щільного плитняка (50 × 30 × 30, 40 × 30 × 30 см) було споруджено квадратну в плані конструкцію зі





Рис. 2. Космознімок ділянки розміщення могильника.
 Основа — Google Earth Pro. 2019. Цифрами показані знищений курган, де розміщувалася стела (1), відомі збережені насипи (2–3) та віртуально помітні (4–5) кургани.

сторонами завдовжки 8,0–8,5 м. У центрі *in situ* знаходилися основи від двох розбитих половецьких кам'яних статуй, фрагменти яких були розкидані навколо [13, с. 201]. Курган № 6, розташований західніше кургану № 5, був порушений городом. Каміні, які знаходилися на його поверхні, виявилися скинутими до підніжжя. Там же знайдено голову чоловічої статуї зі світлого пісковіку. На вершині кургану *in situ* знаходилися основи від двох половецьких статуй. У однієї з них, більш масивної, на східній грані збереглися дуже оббиті ступні ніг. Ця обставина вказує на положення цієї скульптури — обличчям на схід. Від іншої збереглася частина основи і кілька фрагментів [13, с. 202].

Повертаючись до групи курганів у Бугаївці на Полтавщині, відзначимо, що за космічними фотознімками помітна наявність у складі могильника ще кількох насипів (рис. 2), виявлення яких на місцевості — справа майбутнього.

В інвентарній книзі 1948 р. Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського щодо публікованої стели наявний наступний запис: «Кам'яна баба з відбитою головою та пошкодженими руками і ногами. Білувата. Пісковик. 90 см. Стан речі: від-



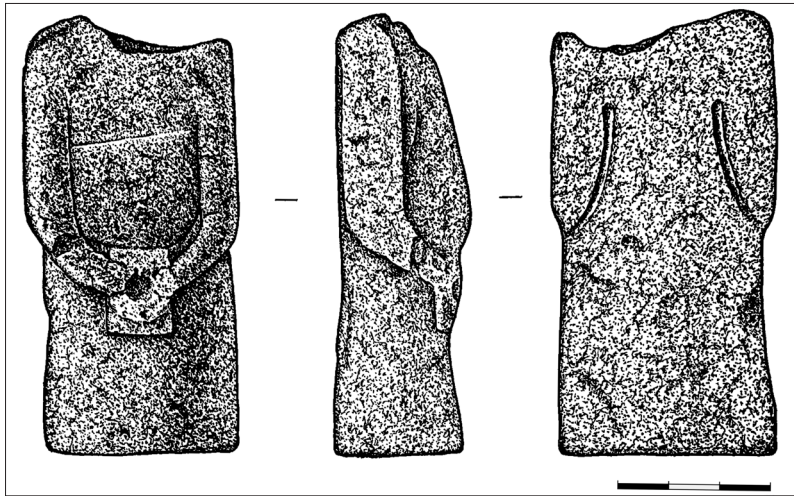


Рис. 3. Бугаївка, с. Половецька стела. *Прорисовка Т. Менчинської.*

бита голова і пошкоджені руки. Оцінка: 500 крб.». Інвентарний номер: ПКМ 9704, А 326. Дата запису до книги вступу (3.07.1948) вказує на час після пожежі 1943 р., тому більш конкретніших музейних відомостей віднайти не вдалося.

Скульптура має наступні розміри: довжина — 1,03 м, ширина в плечах — 1,29 м, на животі — 1,45 м (рис. 3). Очевидно, стела має № 810 за каталогом С. О. Плетньової [6, с. 95]. Виготовлена з оолітового вапняку, за визначенням І. С. Нікітенка [5, с. 21–31], із третинного залізного пісковика з невеликими вапняковими утвореннями — за визначення М. І. Гавриленка [3, арк. 4].

Скульптура зображає людську фігуру (ймовірно, жінку), що стоїть і обома руками тримає перед животом посудину. Спереду, під шиєю, помітні сліди нагрудної прикраси («... три зразки намиста, серед яких не помітно окремих намистин, а просто пружки...» [3]), нижче були зображені звисаючі груди. Фігура вдягнена у каптан, поділ якого прослідковується з усіх боків скульптури. Голова і нижня частина постаменту відбиті і втрачені. Кісті рук та посудина оббиті. Поверхня дуже вивітрена (рис. 4)*.

Голова була відбита у давнину, і за розшуками В. А. Грінченка — використана у фундаменті одного з будинків села [3, арк. 4].

* Рис. 4 див. на кол. вкл. V



За всіма ознаками (кругла, об'ємна скульптура, зображує фігуру, яка стоїть) статуя відноситься до типу III за класифікацією С. О. Плетнєвої [6, с. 65]. Датується половецьким часом: серединою XI – початком XIII ст. Подібні скульптури середньовічні кочівники встановлювали у святилищах на вершинах високих курганів. Їх пов'язують із культом предків, що був поширений у тюркомовних племен.

Жіночі та чоловічі скульптури цього ж типу, де не виділений постамент позаду («фон», за визначенням Л. С. Гераськової [1, с. 38], відомі у колекціях Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (5 од., А 317, А 318, А 319, А 321, А 325, №№ 802–803, 806–807, 809 за каталогом С. О. Плетнєвої), Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (4 од., №№ 687, 689–691 за каталогом С. О. Плетнєвої), дендропарку смт Краснокутська Харківської обл. (3 од.), Куп'янського краєзнавчого музею (1 од.), Покровського історичного музею Донецької обл. (1 од.), Бахмутського краєзнавчого музею (2 од.), Донецького обласного краєзнавчого музею (1 од., № 263 за каталогом С. О. Плетнєвої), Дніпропетровського національного музею імені Д. І. Яворницького (10 од., №№ 7, 9, 11–12, 34, 47, 51, 56, 58–59 за каталогом С. О. Плетнєвої), Запорізького обласного краєзнавчого музею (3 од., №№ 133–134, 137 за каталогом С. О. Плетнєвої), парку-музею Луганського національного університету (5 од., № 8, 44, 68, 72, 95 за каталогом К. І. Красильникова) [4].

Варто зазначити, що близько половини з-поміж описаних В. А. Грінченком пам'яток до сьогодні відомі лише за описами цього дослідника, і ще чекають на своє «новітнє перевідкриття», одне із яких автори намагалися зробити у цій публікації.

Дослідивши звіти Володимира Автономовича, вивчивши наявну музейну документацію, зробивши обміри бугаївської скульптури і порівнявши їх із даними вченого, співставивши дані картографічних матеріалів XIX–XX ст., можна не лише встановити місце розташування групи курганів, де первісно знаходилася монументальна сакральна стела середньовічної епохи, а й навіть конкретно визначити насип кургану в цьому комплексі.



Джерела та література

1. **Гераськова Л. С.** Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи / Л. С. Гераськова. — К.: Наукова думка, 1991. — 130 с.
2. **Граб В. І.** Кам'яна баба за описом археолога В. Грінченка (до 100-річчя з дня народження В. І. Грінченка) / Граб В. І. // АЛЛУ. — 2001. — № 1 (9). — С. 109.
3. **Грінченко В.** Звіт за подорожі до х. Петренки-Полтава та с. Ковалівка-Полтава 1925 р. / Машинопис укр. мовою. 25.07.1925 / Володимир Грінченко // НА ІА НАНУ. — Фонд ВУАК. — Спр. 49/3. — 7 арк.
4. **Евдокимов Г. Л., Симоненко А. В., Загребельный А. Л.** Отчет о раскопках курганов у с. Астахово Свердловского р-на Ворошиловградской области в 1975 году / Евдокимов Г. Л., Симоненко А. В., Загребельный А. Л. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — Спр. 1975/50.
5. **Красильников К. И.** Древнее камнерезное искусство Луганщины / К. И. Красильников. — Луганск: Шлях, 1999. — 136 с.
6. **Нікітенко І. С., Супруненко О. Б., Куцевол М. Л.** Матеріал половецьких кам'яних баб Полтавського краєзнавчого музею / І. С. Нікітенко, О. Б. Супруненко, М. Л. Куцевол // Геолого-мінералогічний вісник Криворізького національного університету. — 2018. — №1–2 (39–40). — С. 21–31.
7. **Плано Карпини Д. дель.** История монголов. **Рубрук Г. де.** Путешествие в восточные страны / [ред., вступ. ст. и прим. Н. П. Шастиной]. — М.: Географгиз, 1957. — 270 с.
8. **Плетнева С. А.** Половецкие каменные изваяния / С. А. Плетнева // САИ. — М.: Наука, 1974. — Вып. Е4-2. — 200 с.
9. Ряд Х. Лист 16. 500 саж. в англ. дюйме / снимал с 14-го Мая по 16 Октября 1857 года состоящий по армейской пехоте и при Корпусе Топографов Прапорщик Алтабаев и Топограф 2-го класса унтер-офицер Кобельков; Поверял исправляющий должность Начальника съемки Корпуса Топографов подполковник Кобельков / Атлас Полтавской губернии (в масштабе 500 саж.) // Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 4594. — Ч. 3.
10. Ряд XXIV. Лист 12. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Полтавской. Исправл. по рекогносц. 1869 г. / Гравир. кон. Чин. Чайский 3-й пред. и горы Чин. Карпов; Вырез. слова Чин. Прокофьев и Топ. Фролов // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. — СПб.: Военно-топографическое Депо, 1863–1878. — 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб.л.). — Л. 16.
11. **Ткаченко О. М.** Курган «Кам'яна баба» з околиць с. Бугаївка / О. М. Ткаченко // ПАЗ. Пам'яті Г.О. Сидоренко (1918–1984): зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. — Полтава: Полтав. літератор, 1993. — С. 86–87.
12. X-41-64-Б-в. — М 1:25 000. Съемка 1954 г. — Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР. — 13-X-65 г.
13. **Швецов М. Л.** Половецкие святилища / М. Л. Швецов // СА. — М., 1979. — № 1. — С. 199–209.



14. **Шерстюк В. В.** Віртуальні археологічні розвідки / В. В. Шерстюк // Археологія і простір: зб. наук. ст. – К.: Вид-во «Стародавній світ», 2015. – С. 148–154. – (Серія: «Археологія і давня історія України», вип. 4 (17)).

15. **Шерстюк В. В.** Археологічна подорож В. А. Грінченка по Ворсклі та Пелу 1925 р. / В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2020. До 130-річчя з дня народження О. К. Тахтая (1890–1963): зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; ПКМВК; ЦОДПА; [редкол.: Ковальова І. Ф., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава; Харків: ТОВ «Майдан», 2020. – С. 99–118.

А. О. Харламова, Є. А. Калініна, В. В. Шерстюк

Половецька статуя з Бугаївки на Полтавщині

Публікується кам'яна антропоморфна скульптура, дані про яку були віднайдені у звіті за результатами розвідок В. А. Грінченка Полтавською округою у 1925 році. Надається її опис, вказуються розміри, наводяться аналогії. Вдалося встановити її точне місце розташування, до конкретного насипу кургану, а також можливий факт наявності цілого комплексу жертovníків з кількома подібними сакральними монументами доби середньовіччя на одному курганному могильнику.

Ключові слова: кам'яна половецька стела, Полтавщина, Грінченко В. А., Бугаївка, курган, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

A. O. Kharlamova, Ye. A. Kalinina, V. V. Sherstiuk

Polovtsian Statue from Buhayivka in Poltava Region

A stone anthropomorphic sculpture is published, information about which was found in the report on the results of Hrinchenko's explorations in the Poltava District in 1925. Its description is provided, detentions are indicated and analogies are suggested. And it was also possible to establish the possible fact of the presence of a whole complex of altars with several similar sacred monuments of the Middle Ages on one burial mound.

Keywords: stone Polovtsian baba, Poltava Region, V.A. Hrinchenko, Buhayivka, mound, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

